

Йосип ОСЕЦЬКИЙ,

кандидат юридичних наук (Україна, Хмельницький) osecis@ukr.net

**ВЧЕННЯ О.О. ПОТЕБНІ І РЕЛІКТИ
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МИСЛИВСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В
АПЕЛЯТИВАХ І ОНІМАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ДАНІ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ**

У статті проаналізовано отримані автором на основі методу системного аналізу дані щодо творення і функціонування мисливської індоєвропейської лексики у мові протоукраїнського населення та обставин успадкування цієї лексики українською мовою.

З метою активізації досліджень з історії та етимології української мови у статті пропонується розширити фактичну джерельну базу на основі творчого використання ідей основоположника українського порівняльно-історичного мовознавства О.О. Потебні, а також застосування сучасних надбань теорії систем і системного аналізу для теоретичної реставрації і моделювання давноминулих соціально-мовних процесів, які не можна розкрити традиційними методами мовознавства. Розкриті переваги методу системного аналізу для розширення інформаційної бази для досліджень з етимології, топоніміки, а також з давньої історії України.

Ключові слова: *системи творення мови, метод системного аналізу, санскрит, етимологія, індоєвропейська мисливська лексика.*

Лит. 6.

Josyp OSETSKIJ,

Doctor of Law (Ukraine, Khmelnytskyj) oasis@ukr.net

**TEACHING OF O. O. POTEBNIA AND RELICS OF
THE INDO-EUROPEAN HUNTING VOCABULARY
IN APPELLATIVES AND ONIMS OF UKRAINIAN
LANGUAGE: DATA ANALYSIS SYSTEM**

In the article obtained on the basis of a systematic analysis of data on the creation and functioning of hunting vocabulary in the language of Indo-European proto-Ukrainian population and circumstances succession of vocabulary in Ukrainian is analyzed.

In order to promote research on the history and etymology of the Ukrainian language the actual source base expand through the use of creative ideas of the founder of Ukrainian historical and comparative linguistics O. O. Potebnia and the application of modern achievements of systems theory and systems analysis for

Осецький Й. Вчення О.О. Потєбні і релікти індоєвропейської мисливської...

theoretical modeling and restoration pluperfect social and linguistic processes that can not reveal the traditional methods of linguistics. Disclosed advantages of the method of system analysis to expand the information base for studies on etymology, place names and ancient history of Ukraine.

Key words: language formation systems, system analysis method, the Sanscrit, etymology, Indo-European hunting vocabulary.

Ref. 6

Йосиф ОСЕЦКИЙ,

кандидат юридических наук (Украина, Хмельницький) oasis@ukr.net

УЧЕНИЕ А.А. ПОТЕБНИ И РЕЛИКТЫ ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ОХОТНИЧЬЕЙ ЛЕКСИКИ В АПЕЛЛЯТИВАХ И ОНИМАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА: ДАННЫЕ СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА

В статье проанализированы полученные автором на основе метода системного анализа данные по системам создания и функционирования охотничьей индоевропейской лексики в речи протоукраинского населения и обстоятельства наследования этой лексики украинским языком.

С целью активизации исследований по истории и этимологии украинского языка в статье предлагается расширить фактическую базу источников на основе творческого использования идей основоположника украинского сравнительно-исторического языкознания А.А. Потєбни, а также применение современных достижений теории систем и системного анализа для теоретической реставрации и моделирования давнопрошедших социально-языковых процессов, которые нельзя раскрыть традиционными методами языкознания. Раскрыты преимущества метода системного анализа для расширения информационной базы для исследований по этимологии, топонимике, а также по древней истории Украины.

Ключевые слова: системы создания языка, метод системного анализа, санскрит, этимология, индоевропейская охотничья лексика.

Лит. 6.

Постановка проблеми. Основоположник українського порівняльно-історичного мовознавства О.О. Потєбня визначив, що завданням досліджень з історії мови має бути з'ясування змісту систем, якими слово пов'язувало людську особистість з природою [5]. Проте такий системний підхід до досліджень історичних мовних, суперечив ідеологемам царського і радянського колоніальних режимів щодо зверхності панівної нації над поневоленою українською, а тому не був підтриманий.

З іншого боку, вже у новітній час на ефективності мовознавчих студій негативно позначається опора дослідників, переважно, на пи-

семні джерела і слабкий інтерес до залучення можливостей теорії систем і системного аналізу. Це суттєво заважає теоретичній давноминутих системних соціально-природно-лінгвістичних процесів та об'єктивного розкриття характеристик діакронії і синхронії мови на теренах Праукраїни у конкретному вимірі часу. Усунення цих науково-організаційних проблем є особливо актуальним не лише у плані активізації досліджень історії української мови, але й також для забезпечення національної безпеки України у час, коли український етнос змушений у збройній боротьбі з колишнім колонізатором відстоювати свої природні права на національну ідентичність, землю і мову.

Аналіз досліджень. Проблеми щодо мови населення Праукраїни у контексті з обставинами його розселення і діяльності відобразили у межах різних галузей мовознавства, археології і давньої історії Д. Бучко, І. Винокур, І. Голубовська, І. Железняк, О. Журавльов, І. Ігнатів, В. Котович, В. Лучик, Т. Лукінова, Ю. Мосенкіс, С. Наливайко, О. Пonomарів, С. Семчинський, О. Сминтина, В. Степанчук, К. Тищенко, М. Торчинський, В. Яцій та інші вчені.

Проте історичні чи археологічні дослідження не здатні дати відповіді щодо етно-мовного розвитку носіїв десятків древніх матеріальних культур, відкритих на теренах України. Зі свого боку, мовознавці зосереджуються на власному науковому об'єкті – системі української мови, традиційно вивчаючи її через ознаки подібності чи відмінності у споріднених зарубіжних мовах [6, 252]. Але при цьому часто не враховуються позамовні чинники формування мови, особливо, життєво важливі потреби древніх мешканців у конкретних обставинах місця і часу Праукраїни. Такі підходи віддаляють як вирішення наріжних наукових проблем щодо мови протоукраїнського населення, так і з'ясування конкретних завдань щодо етимології певних видів лексики, успадкованої українською мовою з її праоснови.

Мета статті – розкрити дані, отримані автором на основі методу системного аналізу, щодо позамовних чинників творення і функціонування індоєвропейської мисливської лексики на теренах Праукраїни та успадкування її реліктів в апелятивах і онімах української мови.

Виклад основного матеріалу. За вченням О.О. Потебні, жодне слово не виникло з глибоких роздумів людей, а виключно з їх нужд [5]. З цього погляду, залишається актуальною думка С.В. Семчинського про те, що з'ясування проблем функціонування мови як системи має полягати у дослідженні умов, за яких вона склалася, у зв'язках і співвідношеннях мови з іншими системами і явищами навколишньої дійсності [6, 263].

Однак при дослідженні давноминулих мовних процесів і явищ дописемного періоду основним каменем спотикання є обмеженість або повна відсутність фактичної бази. В сучасних умовах подолання цієї проблеми вбачається у творчому застосуванні синергетичного підходу і даних теорії систем і системного аналізу. За засадами цих наук, системи «Особистість-Природа-Мова», що визначені О.О. Потебнею, належать до соціально-природних систем, складові елементи яких є підсистемами цих систем, пов'язаними між собою стійкими закономірними зв'язками, а рушієм виступають людські потреби [4]. У доісторичні епохи, коли людина майже повністю була підпорядкована природі і залежала від неї, це були життєво важливі потреби у безпеці, воді та їжі. Саме ці потреби визначали функцію і мету цих систем – творення людиною засобів мови для номінації і, таким чином, ідентифікації особистостей чи їх громад за ознаками їх пов'язаності з позамовними природними чи соціальними обставинами. Однією з основних якостей усіх соціальних систем є те, що, завдяки природному праву людини на вибір – діяти так або по-іншому чи не діяти зовсім – функціонування таких систем відбувається за законами модальності, а не жорсткої обов'язковості, властивої для математичних або технічних систем.

Оскільки у системах «Особистість-Природа-Мова» рушієм була і є особистість, є слушними висновки С.В. Семчинського про те, що «мислення первісних людей було менш абстрактним, ніж мислення сучасних людей» [6, 88]. Теж по-іншому йшло запам'ятовування, яке зберігало не послідовність дій чи подій, а «картинку» об'єкта. Тому «пов'язування» особистості з навколишнім світом відбувалося з використанням нових або існуючих слів для творення такого словесного «образу-картинки», у якому лексема чи їх множина ідентифікувала певний об'єкт за його найвиразнішими ознаками.

Звідси, потреби розкриття змісту систем «Особистість-Природа-Мова» та їх впливу на творення мови протоукраїнського соціуму вимагають синергетичного використання даних різних наук щодо первісної особистості та її потреб; ландшафтних характеристик конкретних місцин та їх природних ресурсів, що визначали їх заселення людьми та основні види господарювання у конкретну доісторичну епоху – збиральництво, полювання, рибальство; щодо мови древнього населення України, зокрема, її лексичних засобів, якими ідентифікувалися конкретні спільноти за ознаками природних об'єктів чи певних видів господарювання. На основі цієї інформації розробляються теоретичні моделі цих систем і досліджуються їх характеристики.

У сенсі завдань цієї статті, основною позамовною інформацією щодо життєзабезпечення праукраїнських спільнот доби кам'яного віку на основі мисливської діяльності слід вважати дані наук природничого й історичного циклу. Вже доведено, що заселення людиною теренів України відбувалося ще мільйон років тому. Докази мисливської діяльності протоукраїнців в останні сто тисячоліть зібрані по всіх регіонах України. У той же час, дані мовознавства дають достатні підстави, аби при моделюванні триєдиних систем «Особистість-Природа-Мова» за підсистему «Мова» брати мисливську і суміжну з нею лексику індоєвропейської мови.

Слід зауважити, що у період давнього кам'яного віку (палеоліту) мислиство було загінним. Воно передбачало здійснення ватагою мисливців таких етапних дій: заганняння здобичі у зручне для її ураження місце – поранення і позбавлення її руху ударами по кістках головних суглобів – заподіяння смертельного удару – зняття шкіри – розділення туші на шматки. У мовній картині світу первісних мисливських ватаг ця праця відображалася через односкладовий вигук *луп* як мовне наслідування сильного, масивного, тупого удару по здобичі важким знаряддям (каменем чи поліном; каменем, прив'язаним до мотузки; молотом, зробленим із палиці і прив'язаного до неї каменя) у масивну кістку чи у гомілку здобичі [1, 306-307]. У санскриті *lup* означало *руйнувати, пошкоджувати, ламати, забирати*, а похідними були *lubdha* чи *lubdhaka* – «мисливець; той, що роздає впольоване» [3, 555].

В українській лексиці релікти від *луп* містять слова *лоб, лопатка, клуб* (частини тіла, ураження яких сприяло завершенню полювання); *лупит* (биття); *клоніт* (стукіт, тупіт); *хлебестати, лупесати* (здирати шкіру); *луп* (знешкурена туша); *лупати* (ділити ціле на частини); *луб* (нижня м'яка й еластична частина кори, якою зв'язували деталі ручних знарядь полювання); *луна* (дерево, з якого здобували луб); *глуна* ніч (у знач. *мисливська ніч*) тощо.

Суб'єкти загінного полювання мали бути фізично сильними, витривалими і швидкими, аби наздоганяти чи переймати здобич, заганяти її у зручну для полювання місцину, водночас несучи при собі масивне знаряддя ураження. З цим заняттям могли справитися лише чоловіки середнього і молодого віку. Системний аналіз цих обставин підводить до висновків, що слово *луп* несло основне лексичне навантаження і при творенні «образу-картинки» мисливців, який з часом утворив іменник *хлопці*: від 1. *ga+lup+ksi* (*мешканці, що полюють пішки*) [3, 187; 555; 181]; 2. *go+lup+ksi* (*мешканці, що полюють на биків, корів*)

[3, 196; 555; 181]; 3. *ha+lup+ksi* (мешканці, що вбивають, ранять – тобто мисливці) [3, 768; 555; 181].

Лексема *луп* також слугувала для ідентифікації мисливських спільнот, місцин їх мешкання і діяльності або багатих ресурсами для виготовлення мисливських знарядь. Завдяки мовній синхронії релікти від *луп* (з певними фонетичними змінами або без них) нині зберігаються у більш ніж трьохстах топонімах української мови. Серед них Болибоки, Вищі Луб'янки, Галупове, Глибока, Глибочок, Жалибори, Злобичі, Колибань, Колубаївці, Липини, Лобкове, Лобна балка, Лупляни, Охлопів, Хлупляни, Хорлупи тощо.

Але системні зміни у структурному елементі «Природа» наприкінці XIII тис. до н. е., що пов'язані із завершенням льодовикового періоду і настанням на теренах Центральної Європи і Праукраїни помірно-континентального клімату, призвели до стійкого потепління, зниження кількості атмосферних опадів та зменшення площ випасів м'ясної здобичі, скорочення її популяції або повне зникнення окремих видів. Ці обставини різко загострили у підсистемі «Особистість» проблему забезпечення м'ясною їжею, а в соціально-економічному аспекті спричинили початок епохи середнього кам'яного віку (мезоліту). Потреби виживання у нових природних умовах активізували людське мислення, завдяки чому у IX тис. до н. е. було винайдено мисливський лук і стріли та освоєно нову тактику їх застосування у темну пору доби із засідок на стежках міграції здобичі до пасовищ і води.

Водночас ці зміни призвели до активізації діяхронії у підсистемі «Мова». Саме на мезоліт припало творення мовних композитів (на відміну від односкладового *луп*) для позначення понять, пов'язаних із мисливською та суміжною діяльністю, зокрема:

1. полювання – *ākheta* (*аахета*) [3, 88]; *mṛgayā*, *mṛgavyā* (*мріґаяя*, *мріґаваяя* – полювання на рогатих [3, 518]; *mard*, *mardh* (*мард*, *мардх*), *vadh* (*вадх*) – бити, вбивати [3, 499; 562], *ṣarb* (*шаарб*) – ранили, вбивати [3, 638];

2. лук – *astrá* (*астра́*) [86], *ṣarāsana* (*ṣara+asana* – *шаараасана*) [3, 637], *ṣārīṅga* (*шааранга* – лук із рогу бика, буйвола) [3, 642]; *sāra* (*чаана*) [3, 209];

3. стріла – *asanā* (*асана́а*) [3, 84], *ṣarā* (*шара́*) [3, 637], *ṣaru* (*шару*), *ṣaryu* (*шар'я*) [3, 638], *ṣāri* (*шаарі*) [3, 642]; *vāṇá* (*вааня*) [3, 574]; *mārgaṇa* (*ма́арганя*) [3, 510]; *viha-ga* (*віґа-ґа*) [3, 613]; *ṣarvā* (*шарва́* – озброєний стрілами) [3, 638]; *saṣara* (*сашара* – зі стрілою) [3, 717];

4. похідна та інша мисливська лексика: *ṣara-dhi*, *ṣarāvāra* (*шара-дхі*, *шараавара* – колчан для стріл) [3, 637]; *ṣārvari* (*шаарварі* – ніч,

нічний); *ṣaravva* (шарав'я – ціль) [3, 638]; *bhara, vaja* (бхара, вая – здобич) [3, 476; 574]; *vānu* (в'аня – дикий, лісовий звір) [3, 564]; *mṛgá* (мрігá – дичина, тварина, газель) [3, 518]; *śása, śásana* (ш'аса, ш'асана – забій худоби: логічно, від *śará+ásanā* = стріла+метання) [3, 639; 84].

Мезолітичні мисливці-лучники були найбільш шанованими у кожній громаді, оскільки забезпечували круглорічне постачання м'ясної їжі. Але їх провідними якостями вже були не велика фізична сила чи витривалість, а знання повадок здобичі, здатність маскуватися і діяти на стежках її міграції до випасів і водопою, переважно, вночі та із засідки, а головне – уміти вразити здобич стрілою з першого пострілу. На це вказують такі складові «образу-картинки» мисливця-лучника: *мисливець* – *mṛgayu* (мріаю); *mṛga-han, mṛgavyadha* (мріа-хан, мріа-вадха) – той, хто убиває рогату здобич); *mṛga-jivana* (мріа-ївана – полює, живучи в лісі); *mṛga-jivin, vadha-jivin* (мріа-ївін, вадха-ївін – полюванням багатий) [3, 518; 562]; *tivara* (тівара) [3, 244]; озброєний луком – *carin* (чанін) [3, 209]; той, хто тримає в руках лук ш'аранга – *śārṅga-pani, śārṅga-vadha* (ш'аранга-пані, ш'аранга-вадха) [3, 642]; відмінний лучник – *kṛṣṇani* (крішаану) [3, 172]; вправний стрілець, постачальник – *veddhar, veddhar-da* (ведхар, ведхар-да) [3, 621].

Соціальна функція мезолітичних мисливців як годувальників м'ясною їжею була настільки впливовим чинником формування мисливської і суміжної лексики, що віддзеркалення лексем зі значеннями *лук, стріла, полювати з луком, зі стрілами, здобич* можна знайти у близько півтисячі архаїчних топонімів української мови. Серед них Козятин, Крушанівка, Красношора, Чернокозинці, Черевані, Череваха, Черепинка, Черемошня, Черкаси, Чернелівка, Чернігів, Черняхів, Чорніводи, Чорногора, Чорні Лози, Чорторя, Чорбівка, Шарпівка, Шаргород тощо. Будучи системною за етимологією, така лексика може відображати доісторичні процеси поєднання загінного і лучного полювання. Так, у топонімі *Козача Лопань* збереглися більш давні *луп, га* і мезолітичне *шаса* у значенні «ходячі забійники худоби».

Висновки. Моделювання систем «Особистість-Природа-Мова», зміст і функцію яких визначив основоположник вітчизняного порівняльно-історичного мовознавства О.О. Потєбня, забезпечує отримання об'єктивних фактичних даних, необхідних для поглиблених досліджень проблем мовознавства та історично і соціально зумовленої мовної пов'язаності праукраїнського етносу з сучасною українською нацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 3 : Кора – М / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 1989. – 549 с. – (Словники України).
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 6 : У – Я / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 548 с. – (Словники України).
3. Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь / [под ред. В. И. Кальянова] / Издание 2-е, испр. и доп. / Кочергина В. А. – М. : Издательство «Русский язык», 1987. – 944 с.
4. Осецький Й.П. Етимологія понять кольорів «чорний» і «червоний» у дзеркалі санскриту / Й.П. Осецький // Рідне слово в етнокультурному вимірі : зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Посвіт, 2013. – С.213–222.
5. Потебня А.А. Мысль и язык – Режим доступу : <http://www.classes.ru/grammar/147.Potebnya>.
6. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / С.В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1988. – 328 с.

REFERENCES

1. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy : u 7 t. / redkol. : O.S. Melnychuk (holov. red.) [ta in.]. – K. : Naukova dumka, 1982. – T. 3 : Kora – M / uklad. H.P. Pivtorak [ta in.]. – 1989. – 549 s. – (Slovnyky Ukrainy).
2. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy : u 7 t. / redkol. : O.S. Melnychuk (holov. red.) [ta in.]. – K. : Naukova dumka, 1983. – T. 6 : U – Ya / uklad. H.P. Pivtorak [ta in.]. – 2012. – 548 s. – (Slovnyky Ukrainy).
3. Kocherhina V. A. Sanskrytsko-russkyi slovar / [pod red. V. Y. Kalijanova] / Izdaniye 2-e, ispr. i dop. / Kocherhina V. A. – M. : Izdatelstvo «Russkij jazyk», 1987. – 944 s.
4. Osetskyi Y.P. Etymolohiia poniat koloriv «chornyi» i «chervonyi» u dzerkali sanskrytu / Y.P. Osetskyi // Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri : zb. nauk. prats / Drohobytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka. – Drohobych : Posvit, 2013. – S.213–222.
5. Potebnya A.A. Mysl y yazyk – Rezhym dostupu : <http://www.classes.ru/grammar/147.Potebnya>.
6. Semchynskyy S.V. Zahalne movoznavstvo / S.V. Semchynskyy. – K. : Vyscha shkola, 1988. – 328 s.